

ИНТЕГРИРАНЕ НА НЕЗАПЛАТЕНИЯ ТРУД В МАКРОИКОНОМИКАТА

гл. ас. д-р Диана Съботинова
Бургаски свободен университет

INTEGRATING THE UNPAID WORK INTO MACROECONOMICS

Diana Sabotnova, PhD
Burgas Free University

Анотация: Съгласно господстващата икономическа теория, БВП е най-често използваният индикатор за измерване на създаденото благосъстояние. Феминистката икономическа теория доказва, че над 50% от целия човешки труд е незаплатен и следователно необхванат и нерегистриран в БВП. Икономическият принос на жените чрез незаплатените услуги, които те предоставят, е признат като интегрална и необходима част от нашата икономика и социални отношения. Време е приносът на незаплатения труд на жените да бъде измерен и включен в БВП. Тази недооценена икономическа активност, подценена и пренебрегната от икономистите, на практика е огромно социално богатство.

Ключови думи: незаплатен труд, национални сметки, икономически принос на жените

Abstract: To the current economic concept GDP is the most used indicator to measure the generated wealth. Feminist economics has shown that over 50% of all human work is unpaid and therefore is not recorded in GDP. Women's economic contribution through the unpaid services they deliver is generally agreed to be an integral and necessary part of our economy and the social relations. It is time the contribution of women's unpaid work to be measured and included in GDP. That underestimated women's economic activity actually is an immense form of social wealth overlooked by economists.

Key words: unpaid work, national accounts, women's economic contribution

Докладът предлага да бъде преразгледана парадигмата, обвързваща нарастването на БВП единствено с извършването на платена работа на пазара на труда. За да бъде разкъсана връзката между парите и благосъстоянието (при която монетарният БВП расте, а реалното благосъстояние намалява), следва да се интегрира незаплатеният и доброволният труд в макроекономическите измерители. Признаването за производителни и на трите вида труд (платен, незаплатен и доброволен) ще доведе до интегрирането на приноса на жените, младите хора и пенсионерите в обществото.

За да се превърне трудът във върховна ценност за индивида, а не задължението за труд да се използва като политически инструмент, незаплатеният и доброволният труд трябва да получат признание от обществото. Това признание не може да бъде единствено изразено чрез паричната пазарна оценка на труда. Време е да се замислим не само за икономическата изгода, но и за обществените ползи от труда. Да поставим в центъра на нашето внимание интересите на човека и обществото.

Какви ще бъдат социалните последици, ако пазарът не е в състояние да даде заетост на голяма част от хората (неквалифицираните), ако делът на доходите от труд продължава да намалява като част от БВП, а данъците върху труда продължават да нарастват и да наказват заетостта? Поддържа ли тогава пазарът на труда социалната интеграция на всички членове на обществото?

БВП като макроикономически измерител

Съгласно господстващата икономическа теория, БВП е най-често използваният индикатор за измерване на създаденото благосъстояние. Феминистката икономическа теория доказва, че над 50% от целия човешки труд е незаплатен и следователно необхваанат и нерегистриран в БВП. Ако този невидим труд се вземе предвид, ще стане ясно, че почти 2/3 от генерираното богатство се създава от жените. Съвременната икономика е изградена благодарение на незаплатения труд на жените по света, като голямата част от този труд се извършва в домакинството. Услугите, предоставяни от домакинството, водят до възпроизводството на човешкия капитал – най-ценният икономически актив.

Традиционното разделение на задачите по пол, като специализацията на жените в домакинската работа и други незаплатени дейности, не взема под внимание факта, че тази специализация е социална конструкция, базирана върху хегемонни практики, които оказват влияние върху икономиката. Когато базираме анализа върху часовете труд (а не върху парични измерители), става ясно, че жените са тези, които понасят тежкото бреме на глобалната икономика. Затова е необходимо да предефинираме макроикономическите измерители и да признаем, че монетарната икономика е изградена и се крепи върху икономиката на грижите (caring economy), в която главната работна сила е женска. В развитите страни изследванията на общото количество платен и незаплатен труд, извършван от жените, показват, че те работят повече часове от мъжете, но печелят по-малко от тях.

Съвременният модел на развитието поставя в центъра не хората, а печалбата. Има нужда от завръщане към концепцията за хората като приоритет. Трябва да се промени гледната ни точка за начина на устройство на обществото. Във връзка с факта, че индикатори като БВП не отразяват приноса на жените чрез незаплатения им труд (свързан най-вече с икономиката на грижите), има нужда от нови индикатори, които да ни помогнат да покажем неравнопоставеността на приноса на мъжете и жените към икономиката и икономическото развитие.

Най-важната услуга от всички услуги, които жените трябва да осигуряват, е раждането и отглеждането на децата. Нужно е да бъде преразгледана ролята на децата като публично благо и как непазарният труд на жените допринася за развитието на човешкия капитал като публично благо. В този смисъл, децата могат да бъдат разглеждани като положителен страничен (вторичен) ефект, който е недостатъчно изследван. Можем да твърдим, че от гледна точка на традиционния анализ, в децата не се инвестира достатъчно.

Жените, които осигуряват целия този безплатен труд в системата, в която нищо друго не е безплатно, може и да престанат да бъдат така силно ориентирани към предоставянето на този вид услуга и да спрат да я осигуряват. Това е логическото следствие от живота в пазарно ориентирана стойностна система. Вече спадащите нива на тоталния коефициент на плодovitост (TFR) в развитите страни са отговорът на жените на незачитането на техния труд. Как е възможно раждането и отглеждането на дете да не получава признание, статус, стойност, при положение, че стои в основата на създаването на човешкия капитал?

Икономическият принос на жените чрез незаплатените услуги, които те предоставят, е признат като интегрална и необходима част от нашата икономика и социални отношения. Време е приносът на незаплатения труд на жените да бъде измерен и включен в БВП. Тази недооценена икономическа активност, подценена и пренебрегната от икономистите, на практика е огромно социално богатство.

Измерване на незаплатения труд в системата на националните сметки чрез изследвания за използване на времето

Правени са опити от ООН, от академични и феминистки кръгове дейностите, свързани с грижите и домакинството, да бъдат класифицирани като генериращи стойност и като измерим компонент на богатството. Опитите не са много не само поради наличието на технически и методологически трудности, но и поради изискването за статистическо измерване на социалното възпроизводство – концептуализация на икономическата система, която да позволява мащабът и качеството на този труд да бъдат точно и вярно измерени.

Системата на националните сметки (възприета от Комисията по статистика на ООН през 1993 г.) препоръчва концепцията за „производство“ да включва не само стоки и услуги, произведени за пазара, но също така и стоки, произведени в домакинството за семейно потребление. Извън класификацията и дейностите, свързани с производството, остават личните и домакински услуги от членовете на домакинството за тяхно собствено потребление, които се разглеждат като „неикономически“ дейности.

Една от последиците е, че тези дейности не са включени в обичайните преброявания и изследвания. През 1995 г. Програмата за развитие на ООН в доклада за човешкото развитие показва, че жените са отговорни за над 1/2 от общото време, отделено за работа в света и че те извършват повече работа като цяло (от гледна точка на физически единици време), отколкото мъжете. Докладът също така изтъква и факта, че 3/4 от работното време на мъжете е изразходвано за заплатени дейности, докато едва 1/3 от работното време на жените бива изразходвано за заплатени дейности. С други думи, жените извършват повече работа от мъжете, но съществуващата икономическа и политическа система не отчита, измерва, оценява или възнаграждава този труд. Изследвания, занимаващи се с доходите на домакинствата и най-вече тези, свързани с бедността, ясно показват приноса на членовете на семейството към дохода му, но продължават да игнорират и пренебрегват приноса на работата, свързана със социалното възпроизводство.

Включването на незаплатения труд (домакински труд, грижи за членовете на семейството и доброволни дейности) в системата на националните сметки би имало значителни последици, имайки предвид важността на тези инструменти за определяне на политиките и вземането на икономически решения, както на национално, така и на международно равнище. Националните сметки измерват количествено всички области, които са част от националната икономика, като въз основа на информацията, която те осигуряват и предоставят, биват разпределяни публичните ресурси. Това означава, че всяка икономическа дейност, която не е включена в системата на националните сметки или в сателитните сметки, е не само невидима, но и не получава жизнено важните ресурси, от които се нуждае, за да подобри дейността и резултатите си, а политиките и програмите, които са насочени към нея, не отразяват реални нужди или принос към националното развитие.

Съществува известен опит на някои системи на националните сметки, които показват и включват немонетарния принос на незаплатената работа, свързана със социалното възпроизводство, извършвана от жените (и някои мъже), като например Система-

та за измерване на общото количество труд, разработена в Канада. Тази система е създадена в условията на разгорещен политически дебат относно бюджетните ограничения на системата на социалното осигуряване и социалната политика и се базира на три предположения: трудът, създаващ богатство, не се ограничава до действия, измерени чрез конвенционалните изследвания на пазара на труда; силните връзки между платения и незаплатения труд затрудняват разграничаването на тяхното поведение, когато се взема предвид единствено икономически „активното“ население; заплатеният труд е само част от „труда с икономическа стойност“.

Системата, измерваща общото количество труд, се базира на изследване на използването на времето в обществото, като се събират данни за разпределението на времето. Един от най-значимите приноси на този метод е, че класифицира резултата от всяка разглеждана дейност, определена като незаплатен труд, към специфичен бенефициент или група, като в същото време позволява домакинските задължения и нужди на членовете от семейството да се вземат предвид при всяко изследване, занимаващо се с въпросите, свързани с труда.

Има различни мнения относно необходимостта за включване на незаплатената домакинска работа в сателитните сметки, което би променило традиционния състав и съдържание на системата на националните сметки. Друг продължаващ дебат е свързан с възможните методологии за оценяване на домакинския труд и полагащите грижи. Един от най-противоречивите аспекти е използването на пазарни цени за определяне на монетарната стойност на незаплатения труд.

Невидимостта на незаплатения труд на жените е само част от проблема. Размерът и икономическата стойност на този труд е трудно да бъдат изчислени, поради самия факт, че са незаплатени и нямат пазарна оценка, което означава, че няма (очевидно) ясни монетарни измерители, когато в същото време са подценени на пазара; няма и ясни измерители на резултата, тъй като често той е неосезаем. В този случай най-често прилаганият метод е използването на изследвания на времето като мярка за измерване: както на броя на хората, извършващи подобна работа, така и на времето, което те отделят за нея.

Анализирането на данни от пазара на труда отделно от тези, свързани с домакинската работа, пречи на осъзнаването на силната взаимовръзка между двете и помага на продължаващото грешно и широко разпространено схващане, че както работещите мъже, така и работещите жени участват на пазара на труда при близки икономически условия, докато семейните ограничения и разделението на труда по пол са свързани с „неикономическата област“. Доказателствата сочат, че няма по-неподходящ термин от „неактивност“, когато става дума за „домакини“.

Изследванията на използването на времето са полезен инструмент за анализиране на труда в светлината на връзките между публична и частна сфера, както и за изучаване на „социалния договор“, управляващ ежедневните връзки и отношения между мъжете и жените в рамките на дома и в обществото. Споделените отговорности могат да бъдат стимулирани чрез политики, помагачи за съвместяване на работа и семеен живот.

Роля на незаплатения труд в икономиката и икономическата теория

Незаплатеният труд, извършван от мъжете и жените в света като цяло, отнема поне такава част от тяхното време, колкото и платеният труд. Значителна част от човешките нужди биват удовлетворявани от незаплатени дейности. Този прост факт означава, че икономическата значимост на незаплатения труд вероятно е огромна. Ико-

номистите, обаче, изпитват значителни трудности при интегрирането на незаплатения труд в своите изследвания.

За марксистката икономическа теория незаплатеният труд, особено трудът на жените в домакинството, представлява „възпроизводство“. Концепцията за възпроизводството в марксистката икономическа теория се отнася до възпроизводството на работната сила. Възпроизводството трябва да се разграничава от производството, при което е характерно създаването на „принадена стойност“. И двете сфери са взаимозависими, тъй като организирането на производството предполага и изисква определен начин на организация на домакинската работа. В зависимост от променящите се интереси на капитала и на държавата, част от възпроизводствените функции на семейството понякога се прехвърлят върху публични дейности, а в други случаи биват връщани обратно към семейството. Марксистката философия също така придава на възпроизводството нематериално значение: ролята на жените е в грижата за децата, а възпроизводството в семейството поддържа съществуващите социални отношения.

Неокласическата икономическа теория гледа на незаплатения труд главно като на форма на потребление – логическо следствие от поставянето на пазара в центъра на социалния живот. Незаплатеният труд, особено на омъжените жени, се взема предвид при изследването на предлагането на труд от страна на жените, но все още се разглежда като форма на свободно време (използва се анализът на връзката между работно и свободно време). Джон Кенет Голбрайт (1974) нарича американската домакиня след Втората световна война „крипто-слуга“ (stурto-seгvant) поради нейната решаваща роля за експанзията и администрирането на личното потребление. Иван Илич (1981) придобива популярност за своя доста критичен анализ на „сенчестия труд“ (shadow work) на жените, който се е превърнал в задължителна допълваща част към възнаградения труд в модерните индустриални икономики.

Известната статия на Гари Бекер „Теория за разпределение на времето“ (1965) поставя началото на нова школа в икономическата мисъл: Икономическа теория на семейството. Бекер разглежда семейството като „малка фабрика“ (a small factory), където домакинствата разпределят своето време между платена заетост, незаплатено домашно производство и свободно време. Икономическата теория на семейството явно и неявно отхвърля дихотомията между производство и потребление, т. е. разглежда производствената функция на домакинството, която отразява производството на продукти чрез комбинирането на пазарни стоки и време. Потреблението на домакинството включва стоки от пазара и потребителски блага, създадени в домакинството. Ключови за домашното производство са разходите на време (алтернативната цена на труда). Бекер преосмисля понятието цена и доход – за него цената включва явна (пазарната цена) и неявна (времето) част. Доходът бива явен (в пари) и неявен (пропуснати заплати за времето, използвано в домакинството). Обяснява разликите в активността на мъжете и жените на пазара на труда с разпределението на времето между членовете на семейството. Бекер и неговите последователи са критикувани от представителите на феминистката икономическа теория за това, че разглеждат именно домакинството като единица за анализ, като по този начин завоалират и скриват конфликтите на интереси и конфликтите на властта вътре в семейството.

Икономистите, които проявяват интерес към незаплатения труд, се концентрират най-вече върху микроанализа на труда в домакинството. Много по-малко е известно относно макроикономическата значимост на незаплатения труд. На макро равнище преобладава гледната точка на айсберга: това, което се вижда, е всъщност само една малка част от това, което се случва в икономиката. Представителите на феминистката икономическа теория бързо наваксват този пропуск, като подчертават цялостната икономическа значимост на незаплатения труд.

Малко икономически данни и анализи обаче са направени за изследване на различните форми на доброволен труд за общността. Доброволният труд – преведен на езика на „гражданското общество“, се оказва по-скоро поле на политическата философия.

Незаплатен труд и икономически политики

Интересът към незаплатения труд нараства значително през 60-те и 70-те години на XX век, когато (частично и колебливо) започва да бъде изследван от мейнстрийм икономическата теория и социологията. Дълго време под труд икономистите разбират единствено заплатената заетост, а социолозите, занимаващи се с въпросите на труда, оставят този въпрос за своите колеги, заети със социология на семейството (като по-непрестижна област). Години по-късно въпросът за незаплатения труд се дебатира на две световни конференции на ООН (1995). Правителствените дипломати и лобистите на неправителствените организации не само преговарят за начина на измерване и оценяване на незаплатения труд, но също така се споразумяват (или поне привидно) за нов начин на разглеждане на труда в света, т. е. в измерванията да бъде обхванат както платения, така и незаплатения труд. Противоречието, свързано с интегрирането на незаплатения труд в системата на националните сметки и други статистики, обаче, скрива факта, че признаването на незаплатения труд като труд е на практика революция само по себе си.

Въпреки че изглежда почти невъзможно да се говори за незаплатен труд, без да се дискутира платеният труд, връзката между тях не е изследвана. Ролята, която незаплатеният труд може и трябва да има в социално-икономическата политика все още не е адекватно дискутирана.

Незаплатеният труд не представлява просто един специфичен вид дейност (като например домакинският труд), а включва в себе си и множество други дейности. От най-голямо значение за определението на концепцията за незаплатения труд е т. нар. „критерий на третото лице“. За незаплатен труд говорим, когато някой друг може да извърши съответната услуга; когато един индивид може да бъде заместен от друг при предоставянето на услугата. Този критерий разширява границите на производството, като включва непазарните дейности, които на практика могат да бъдат заменени от пазарни стоки и услуги. Изследванията на ООН и други изследователски институти изчисляват колко и от кого е извършен незаплатеният труд. Като цяло незаплатеното работно време е толкова часове седмично, колкото и платеното работно време. Бременето на незаплатения труд и платения труд се разпределя неравномерно между мъжете и жените. В резултат на това мъжете получават лъвския пай от дохода и признание за своя икономически принос, докато по-голямата част от женския труд остава незаплатен, непризнат и неоценен.

Една и съща дейност може да бъде платена или незаплатена, в зависимост от социалния контекст. Икономистите в своите изследвания обръщат внимание на технологичните иновации, промените в производителността и относителните цени. Изследванията за жените се концентрират върху разделението на труда между половете. Неравномерното разпределение на платения труд между мъжете и жените е свързано в голяма степен с работното място, дела на домакинската работа, родителските грижи и отговорности, които са взаимосвързани. Следователно съвместни стратегии – имащи за цел както сферата на незаплатения труд, така и формалната платена заетост – могат да бъдат успешни за промяна на нееднаквото разпределение на незаплатения труд между половете.

Незаплатеният труд – чий проблем е?

Всеки труд може да бъде както платена, така и незаплатена дейност – специфичният исторически или локален контекст превръщат един вид труд в платен, а друг вид труд в незаплатен. Имайки предвид разнообразието от дейности, които формират концепцията за незаплатения труд, е важно да се уточни кои форми на незаплатен труд се имат предвид във всеки един отделен случай. Това на практика не винаги се прави. Различните групи активисти и представители на академичните среди използват концепцията за свои собствени цели: когато говорят за „незаплатен труд“, те на практика се фокусират върху специфични незаплатени дейности, извършвани от специфични части от населението, като защитават техните интереси.

Представителите на теорията за жените в развитието, както и други експерти по проблемите на развитието, се концентрират върху ролята на жените при осигуряване на базисните нужди и домашното производство като изключително важен фактор на икономическия растеж и човешкото развитие. Овластяването на жените и реформа за промяна в макроикономическите стратегии са техните главни цели. Експертите по равнопоставеност на половете, особено тези от развитите индустриални страни, се фокусират върху икономическата независимост на жените и са за равно разпределение на платената заетост и незаплатените грижи и работа между мъжете и жените. Те лобират за реформаторски политики, които биха подкрепили подобна промяна и биха помогнали за елиминирането на джандърните отклонения в съществуващите регулации. Част от движението на жените – тези, които не вярват в реалокацията на труда – все още искат домакинската работа на жените да бъде „призната“, ако не финансово, то поне статистически. Те се сблъскват със статистиците и икономистите (които от своя страна също спорят едни с други). Някои експерти по благосъстоянието и защитници на безработицата – тези, които не вярват в пълната заетост – се занимават да търсят легитимното място на доброволческия или алтернативния труд и настояват за това „социално полезните дейности“ са бъдат признати за труд. Някои от политиките се възползват от това и призовават за „обезщетения“, които ще разрешат проблемите с финансиране на бремето на социалните помощи и ще доведат до намаляване на безработицата.

Така описаната картина показва различни участници, за всеки от които незаплатеният труд е въпрос, свързан с неговата област на интереси, който бива използван за постигане на определени политически цели. От тази гледна точка, случващото се става по-разбираемо. Възникват обаче редица въпроси, свързани с различните аспекти на проблема и необходимост от използването на интегриран подход за разрешаването му.

Важността на въпроса за незаплатения труд от гледна точка на джандърните изследвания очевидно се откроява. *Първият аргумент е*, че джандърният аспект трябва да бъде включен във всички области, включително социалната политика. *Второ*, важно е да се разбере, че въпросът за незаплатения труд няма да „изчезне“, ако не се признае неговият джандърен аспект. Дори и тогава определена част от човешките нужди все още ще трябва да бъде удовлетворявана от непазарни дейности. Дори и в хипотетичен свят на съвършен баланс между половете, незаплатеният труд ще трябва да се вземе предвид като необходим елемент на личната свобода и като стълб на гражданското общество и политическата демокрация. Социална политика, която оставя въпроса за незаплатения труд без разглеждане, пропуска главното.

Дори и в свят на пълна заетост хората ще продължават да извършват дейности извън пазара на труда (не е нито нужно, нито е желателно цялата работа в обществото да бъде извършвана на пазара на труда). Следователно, незаплатеният труд трябва да бъде изследван във всичките му различни форми и трябва да бъде признат, оценен и включен като елемент в социално-икономическите политики.

По-нататъшните изследвания по този въпрос следва да си поставят две главни основни цели:

Първо, концепцията за незаплатения труд и нейното място в икономиката като цяло изисква по-задълбочени изследвания и анализ. Как изглежда тази по-широка картина на икономиката и дали би било възможно да се разработи парадигма за незаплатения труд, която да включва разнообразието на всички различни незаплатени дейности и различни гледни точки на теорията и практиката? И какво би означавало това за мейнстрийм икономическата теория и нейното моделиране?

Второ, концепцията за незаплатения труд трябва да бъде доразвита, като вниманието следва да бъде фокусирано върху различните видове незаплатен труд. Ако трите различни дейности – домакински труд, грижи за членовете на семейството и доброволни дейности – бъдат сравнени, то последната от тях е най-слабо изследвана. Философията на „гражданското общество“ все още не е стигнала до конкретни отговори на въпроси като тези защо хората работят „за нищо“ и как тяхното желание да правят това зависи например от икономическите обстоятелства или правителствената намеса.

По-нататъшната работа върху икономическата теория на незаплатения труд може значително да допринесе за по-голямото признаване и разбиране на въпросите на заетостта и труда.

Литература:

1. ECLAC. (2007). Women's contribution to equality in Latin America and the Caribbean. Xth session of the regional conference on women. Retrieved 3 June 2013 from http://www.eclac.cl/publicaciones/xml/0/29400/chap_2.pdf/
2. OECD. (2011). Doing better for families. Retrieved 31 May 2013 from http://www.leavenetwork.org/fileadmin/Leavenetwork/Links_publications/OECD_Doing_BetterForFamilies_2011.pdf/
3. Swiebel, J. (1999). *Unpaid Work and Policy-Making: Towards a Broader Perspective of Work and Employment*. DESA Discussion Paper Series. Retrieved 31 May 2013 from <http://www.un.org/esa/desa/papers/1999/esa99dp4.pdf/>
4. UN. (1995). Platform for action. action for equality, development and peace. Fourth world conference on women, Beijing. Retrieved 28 August 2013 from <http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/platform/>
5. Women's Rights Committee of the European Parliament. (2004). Social security systems in the EU and their impact on reconciling family life and work life. Retrieved 3 June 2013 from http://www.genderbudgets.org/index.php?option=com_joomdoc&view=documents&path=resources/by-region-country/europe-cee-and-cis-documents/social-security-systems-in-the-eu-and-their-impact-on-reconciling-family-life-and-work-life&Itemid=542/
6. World Economic Forum. (2012). The global gender gap report 2012. Retrieved 21 January 2014 from http://www3.weforum.org/docs/WEF_GenderGap_Report_2012.pdf/